

Essence of moral education in the context of axiological education

Shahla Aliyeva

Associate Professor of Preschool Education, Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Pedagogical Sciences. Azerbaijan.

E-mail: aliyevasaxla@mail.ru

Abstract. The content of ethno-ethical systems considered in the article is sufficient to establish specific pedagogical technologies in axiological education, which was highlighted. It was noted that the result of these technologies is their assimilation and the formation of stereotypes of behavior. It was established that the first review and assessment of the content of modern axiological education from the point of view of spiritual education, the analysis of the concept of axiological education as the basis of the structure of the ethical system, as well as the assessment and application of fables and proverbs from the point of view of the ethnic value system of Azerbaijan, is an interesting process of moral education.

Keywords: moral education, axiological education, value-based science, moral norms, technologies, social group, critical changes.

To cite this article: Aliyeva S. (2021) Essence of moral education in the context of axiological education. *Journal of Preschool and Primary Education*, V. 234, Issue I, pp. 33-43.

Article history: Received – 15.01.2021; Accepted – 05.02.2021.

Aksioloji təhsil kontekstində mənəvi tərbiyə problemi

Şəhla Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Məktəbəqədər təhsil kafedrasının dosenti,

pedaqogika üzrə elmlər doktoru. Azərbaycan.

E-mail: aliyevasaxla@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan mədəniyyəti üçün xarakterik olan mənəvi dəyərlər sistemində şəxsiyyətin fəaliyyətinin tənzimləyicisi olan aksioloji təhsildən söhbət gedir. Qeyd olunur ki, nəzərdən keçirilən etnik-etik sistemlərin məzmunu aksioloji təhsilin konkret pedaqoji texnologiyalarının yaradılması üçün kifayətdir və onların vacibliyi qeyd olunmuşdur. Bu texnologiyaların nəticəsində onların mənimsənilməsi və davranış stereotipinin formalaşması vurğulanıb. Müasir aksioloji təhsilin məzmununun mənəvi tərbiyə baxımından ilk dəfə nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi, etik sistemin strukturunun əsası olaraq *aksioloji təhsil* məfhumunun təhlili, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin məzmununun Azərbaycanın etnik dəyərlər sisteminin əsası nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi və tətbiqinin lazımlı bir proses olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: mənəvi tərbiyə, aksioloji təhsil, dəyərləri öyrənən elm, əxlaq normaları, texnologiyalar, sosial qrup, kritik dəyişikliklər.

Məqaləyə istinad: Əliyeva Ş. (2021) Aksioloji təhsil kontekstində mənəvi tərbiyə problemi. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (234), səh. 33-43

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.01.2021; qəbul edilib – 05.02.2021.

Giriş / Introduction

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə onun tarixində, elm və mədəniyyətində tamamilə yeni bir dövr başlanmışdır. Həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, təhsil sahəsində də geniş miqyaslı islahatlar həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar təhsilin problemlərini öyrənən pedaqoji elmlərdə də əks-səda vermiş, pedaqoji kateqoriya və məfhumların mahiyyətinə dair yeni anlayışlar yaranmışdır.

Pedaqoji hadisələrin birtərəfli deyil, hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğundur. Pedaqoji kateqoriya və pedaqoji məfhumların şərhində ənənəvi pedaqogikanın uğursuzluqlarının səbəblərindən biri də həmin hadisələri, məsələn, təlimi, təhsili və ya tərbiyəni hərtərəfli deyil, birtərəfli öyrənməyə cəhd edilməsi olmuşdur. Belə olduqda həmin hadisələrin bir tərəfi qabardılır, ön plana çəkilir, digər cəhətlər və ya tərəflər diqqətdən yayınır, nəticədə mahiyyət açılmamış qalır.

Pedaqoji hadisələr hər zaman çoxamillidir. Məşhur *Okkam ülgücünə* görə, (ing. *Occam's razor* – hipotezlər arasında seçimə əsaslanan metodoloji prinsip. Termin öz adını XIV əsr fransiskan monaxı, filosof Uilyam Okkamın (1287 – 1347) adından alıb. Bu prinsipə görə, *ehtiyac olmadan müddəaları artırmaq lazım deyil.*) aksioloji təhsilin bütün xüsusiyyətlərini sadalamaq və xarakterizə etmək konstruktiv yanaşma deyil. Yalnız tədqiqatın mövzusunə aid olanları qeyd etmək kifayətdir. Onlara iki müddəa aiddir:

1. *Aksiologiya* (yun. *ἀξία – dəyər*)¹ – mədəniyyətin və fəlsəfənin bir istiqaməti olaraq, insani dəyərləri öyrənən elmdir [<https://uz.wikipedia.org/wiki/Aksiologiya>]. “Dəyər”, “dəyərli münasibətlər” kateqoriyaları çox vaxt “münasibətlər” anlayışı çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Bu, insanın özünə, onun üçün dəyərli olan insanlara (subyekt–subyekt), cəmiyyətə (subyekt–obyekt), yerləşdiyi landşafta, ümumiyyətlə, biosferə olan münasibətidir. Bu tədqiqatda biz subyekt – subyekt münasibətləri üzərində dayanacağıq. Bu münasibətlərdə əxlaq, mənəviyyat normaları adlandırılan müəyyən tənzimləyicilər mövcuddur. Deməli, aksioloji təhsilə əxlaqi, mənəvi tərbiyə də daxildir.

2. Mənəvi tərbiyə hər zaman zəruri olduğu qədər, həm də mürəkkəb problem olmuşdur. Onun təşkili texnologiyası üzrə tövsiyələr çox vaxt ziddiyyətli olub, onların səmərəliliyi isə dəyişkəndir və hər zaman qənaətbəxş olmur. Son zamanlar baş verən sosial dəyişikliklər nəticəsində ölkəmizdə yeni, əvvəlkiləri əvəzləyən tərbiyə məqsədləri yaranmışdır. Əvvəllər klassik hesab edilən yanaşmalar tənqidi dəyişikliklərə məruz qalır [Əliyeva Ş. Bakı, 2018].

1 <https://uz.wikipedia.org/wiki/Aksiologiya>

Əsas hissə /Main Part

Azərbaycan mədəniyyəti üçün xarakterik olan mənəvi dəyərlər sistemi şəxsiyyətin fəaliyyətinin tənzimləyicisi olan aksioloji təhsilin zəruri əsasıdır. Aksioloji təhsili şəxsiyyətin müəyyən dəyərlər sisteminə cəlb edilməsi prosesi və bu prosesin nəticəsi kimi nəzərdən keçirək. Bu sistemin funksiyası şəxsiyyətin fəaliyyətinin tənzimlənməsindən ibarətdir, yəni bu, pedaqoji funksiyadır.

Mənəvi tərbiyə, prinsipial olaraq, ikitərəfli prosesdir. Bir tərəfdən, *əxlaqi tərbiyə* terminindən məhdud mənada – ictimai davranış və etiket normalarının təlimi kimi istifadə olunur. Bu halda söhbət həmin cəmiyyətdə qəbul olunmuş və fərdin müxtəlif situasiyalarda təzahür etdirdiyi davranış formalarından (mərasim, şablon, stereotip) gedir. Digər tərəfdən, *əxlaqi tərbiyənin* özü cəmiyyətdə mənəviyyətin təkrar yaradılması və ya irsən ötürülməsi formalarından biri kimi seçilir.

Əxlaq normalarına, onların sosial sistemlərdəki funksiyalarına peşəkar pedaqoqlar həmişə diqqət yetirmişlər. Bu problem digər sahələrdə fəaliyyət göstərən alimləri də maraqlandırır. Bir neçə tanınmış adları sadalayaq: rus alimi, nevropatoloq, psixiatr, psixoloq və pedaqoq V. M. Bexterev; rus alimi, tarixçi, coğrafiyaşünas, entogenez nəzəriyyəsinin müəllifi L. N. Qumilyov; amerikan sosioloqu, sosial paradiqma olaraq struktur funksionalizminin müəllifi Emil Dürkgeym və amerikan sosioloqu, struktur funksionalizm məktəbinin yaradıcısı Tolkott Parsons [Fromm Jerih., 2010].

Rus alimi S. L. Soloveyçik tərbiyə prosesinə konstruktiv, eyni zamanda obrazlı tərif vermişdir: “Tərbiyə etmək yaşamağı öyrətmək deməkdir, yaşamaq isə hər hansı vasitələrlə müəyyən məqsədlərə nail olmaqdır. Mədəni insanın qarşısına qoyduğu bütün qanunlar, qaydalar, mənəvi öncüllüklər, mahiyyətinə görə, bir mənəvi kəsb edir: məqsədlərinə yalnız öz hesabına – öz əməyin, öz təcrübən, öz biliklərin, öz söylərin, öz gücün, öz vaxtın, öz vəsaitin, öz bacarıqların, öz məharətin, öz sağlamlığın və bəlkə də öz həyatın hesabına nail ol! Deməli, məqsədə nail olma vasitələrinə aid olan hər bir şey *əxlaqi tərbiyə* adlanır. Cəmiyyətdə qəbul olunmuş *əxlaq qaydaları* isə *mənəviyyət* adlanır. Mənəviyyət (“Kimin hesabına?” sualı ilə müəyyənləşən mənəviyyət) insan üçün mümkün olan hərəkət və əməllərin ən aşağı həddini göstərir; mənəviyyətin tələblərini hesaba almamaq olmur” [M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva, S.A.Şahhüseynova. Bakı, 2008]. Bu fikirləri təsdiq etmək məqsədi ilə S. L. Soloveyçik İ. Kanta istinad edir və özünün məşhur etik qaydasını irəli sürür: “İnsan hər zaman məqsəddir, insan heç bir zaman vasitə ola bilməz. Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün insana qəsd etmə! Məqsədlərin bununla bağlıdırsa, onlardan imtina et!” [Qumilyev L.N. Moskva, 1999].

N. P. Bexterevanın fikrinə görə, *əxlaqi tərbiyə* dedikdə, “...sosial məhəbbət

və mərhəmət hissələrinin inkişaf etdirilməsi, ictimai cəhətdən yaxşı, dəyərli olan hər bir şeyə qarşı doğruluq və hörmət hissələrinin inkişaf etdirilməsi kimi başa düşülməlidir. Şəxsiyyətdə məhz bu keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi insanlar arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin əsasında durur” [Bextereva N.P. Moskva, 2001].

L. N. Qumilyovun ideyalarına əsasən, mənəvi tərbiyə anlayışını davranış stereotipinin formalaşması prosesi kimi izah etmək olar. Davranış stereotipi – əvvəla, etnosun yerləşdiyi landşaftla bağlı olan orijinal adaptasiya üsuludur; ikinci, etnik sistemin üzvlərinin, irsiyyət yolu ilə ötürülən kodlaşmış və zamanla dəyişikliklərə uğrayan davranış standartları kompleksidir. Davranış stereotipi etnik kollektiv və fərd arasında, fərdlərin öz aralarında, subetnosların arasında, etnos və subetnos arasında dəqiq müəyyənləşdirilmiş qarşılıqlı münasibət normalarıdır. Bu normalar etnosla birlikdə inkişaf edir, buna görə də, zaman və məkandan asılı olaraq şəklini dəyişir. Onlar ümumi birgəyaşayışın yeganə mümkün vasitəsi olaraq, etnosun məişət və həyatının bütün sahələrində gizli şəkildə mövcuddur [Qumilyov L.N. Moskva, 1999].

Mənəvi sosial faktlar struktur-funksional istiqamətdə Emil Dürkgeymın sosioloji nəzəriyyəsinin xüsusi diqqət cəlb edən obyektlərindən biridir. Sosial sistem, onun institutları, normaları, dəyərləri sosial faktların məcmusunu təşkil edir. E. Dürkgeym sonuncuları “kollektiv şüur” və ya “mənəvi dəyərlər” adlandırır. Onlar nəinki hər bir cəmiyyətdə mövcuddur, hətta mövcud olduğu cəmiyyətlərdə üstünlük təşkil edir, başqa sözlə – kollektiv şüur fərdi şüur üzərində üstünlük təşkil edir. Bunun nəticəsi ayrı-ayrı fərdlərin hissələrini, təfəkkürünü və davranışını determinasiya edən ümumi qəbul olunmuş qaydaların, tipik hərəkət vasitələrinin, müəyyən davranış nümunələrinin qoyulması və möhkəmləndirilməsidir. Bununla da, mənəvi dəyərlər sosial həyatın sabitliyini təmin edir. Beləliklə, sosial fakt cəmiyyətlə nisbətə faydalı funksiya daşıyır.

Struktur funksionalizmi cərəyanının banisi Tolkott Parsons belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, insanların sosial hərəkətləri, əvvəla, normativ şəkildə tənzimlənir, ikincisi, dəyərlər sistemi çərçivəsində baş verir. Sosial sistem olan cəmiyyət, mahiyyəti etibarilə, insan fərdlərinin interaksiyalarından yaranan normativ dəyərləri əks etdirir. Onun əsasında kollektiv həyatı təşkil edən normativ nizam-intizam durur [Fromm Jerih., 2010]. Sonuncuya mədəniyyətlə əlaqədar olan dəyərlər, bir-birindən fərqləndirilmiş, nizama salınmış norma və qaydalar daxildir. Buna görə də o, mənalı və legitimdir. Dəyər, norma və qaydalar dörd funksiyanı yerinə yetirir: adaptasiya, məqsədə çatma, inteqrasiya və saxlama, yəni nümunənin qorunması. İlk üç funksiya (adaptasiya, məqsədə çatma və inteqrasiya) sosial tənzimləmə vasitəsi, kollektiv şüurun təcəssümü olmaqla yanaşı, əsasən, norma və qaydalar hesabına yerinə yetirilir. Sosial normalar zahiri məcburiyyətə deyil, cəmiyyətin əxlaqi normalarına və insanların əxlaqi kamilliyinə əsaslandıqda daha təsirli olur. Dəyərlər isə, fəaliyyətdə olan sistemin

qorunması və saxlanması üçün başlıca şərtidir. Bu da onların tərbiyə sistemi vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülməsini tələb edir.

Bu qısa xülasədə mənacə oxşar və ya eyni olan anlayışlara tez-tez rast gəlinir. Bunlara *daxili, mənəvi keyfiyyətlər*; bu keyfiyyətlərlə müəyyənləşən *davranış qaydaları*; *mənəvi dəyərlər*; *davranış nümunələri*; *tipik davranış nümunələri*; bir-birindən fərqləndirilərək nizama salınmış *norma və qaydalar*; *əxlaqi nüfuz anlayışları* aiddir. Müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif vaxtlarda müxtəlif müəlliflər onlar üçün maraqlı olan problemləri tədqiq etmiş, lakin onların hamısı anlama aparatının yeknəsəqliyi nəticəsinə gəlmişlər. Nəticədə, iki əməliyyatın keçirilməsi zərurəti meydana çıxır. **Birincisi**, sadalanan anlayışları müəyyən universal bir anlayışda birləşdirmək olar. Bunun üçün L. N. Qumilyovun məşhur **davranış stereotipi** anlayışını seçmək olar. Belə ki, yuxarıda adları çəkilən anlayışların hamısı oraya daxildir. **İkincisi**, bu nəticələri çıxarmaq olar: a) insanların təbiətlə və bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsini əks etdirən əxlaqi tərbiyənin məzmununun universallığı; b) onun nizamlayıcı mahiyyəti (çünki nəticə dedikdə, formalaşmış davranış vərdişləri – altruizm və təbiətdən optimal istifadə texnologiyalarının mənimsənilməsi başa düşülür).

Buna görə də, əxlaq tərbiyəsinin məzmununa olan belə diqqət təbiidir. Ənənəvi olaraq, pedaqoji ədəbiyyatda əxlaqi tərbiyənin anlama aparatına bu anlayışlar aid edilir: *əxlaq*; *mənəviyyat*; *baxışlar*; *normalar* (sosial normalar, mənəvi-sosial normalar); *əxlaqın "qızıl qaydası"*; *mənəviyyat normaları*; *mənəviyyatın əsas meyarları* (xeyirxahlıq, borc, vicdan, cömərdlik); *tolerantlıq*; *mədənilik* və ya *tərbiyəlilik*; *davranış mədəniyyəti*; *nəsihətçilik*; *mənəvi terror*. Bu terminlərin mənası üzərində dayanacaq.

Cədvəl 1.

Termin	Terminin mənası
1	2
Əxlaq	Bir qayda olaraq, <i>mənəviyyat</i> , bəzi hallarda isə <i>etika</i> terminlərinin sinonimi kimi istifadə edilir. Hegelə görə, əxlaq subyektiv rəy və istəkdən daha üstün olan praktik azadlıq, konkret iradə sahəsidir. Müasir ənənələrə görə, əxlaq dedikdə a) ənənələrlə möhkəmləndirilmiş mənəviyyat; b) ictimai təzahürlər səviyyəsində olan mənəviyyat başa düşülür.

<p>Mənəviyyat (lat. <i>moralis</i> – <i>əxlaq</i>)</p>	<p>1. Bu və ya digər sosial qrupda, cəmiyyətdə sosial nəzarət və sosial münasibətlərin tənzimlənməsi funksiyalarını yerinə yetirən sosial institut, normalar, davranış nümunələri sistemidir.</p> <p>2. Fərdin cəmiyyətdə qəbul olunmuş təsəvvürlərə uyğun davranış istiqamətlərinin, tələbatlarının məcmusudur.</p> <p>3. Mədəniyyətin ümumi əsası budur ki, insan aktivliyini şəxsiyyətin dəyərliliyinin, insanların bərabər hüquqlu olmasının sübutuna yönəldir. Mənəviyyat iki xarakteristikanın vəhdətini əks etdirir: 1) O, insanların birləşərək, hamı üçün mütləq olan qanunlar əsasında birgə yaşamaq bacarığını və tələbatını ifadə edir. 2) O, insan xüsusiyyətlərinin muxtariyyətinə əsaslanır (şəxsiyyətin azad seçimi, onun özünü təsdiqi).</p>
<p>Baxışlar</p>	<p>Cəmiyyətdə qurulan və qəbul olunan davranış normalarıdır.</p>
<p>Normalar</p>	<p>1. Norma (latınca “norma” – <i>qayda, nümunə</i> deməkdir) nəyinsə ölçüsü, nümunəsi, orta səviyyəsi; qəbul olunmuş mütləq qaydası; müəyyən situasiyada olan davranış qaydası; bioloji, sosial, texniki sistemlərdə davranışın tənzimlənməsi formasıdır.</p> <p>2. Sosial normalar hər hansı qrup və ya cəmiyyət üzvünün yerinə yetirməli olduğu davranış qaydaları, fəaliyyət standartlarıdır. Onlar sosial cəhətdən qarşılıqlı təsirin müntəzəmliyini təmin edir.</p> <p>3. Sosial əxlaqi normalar cəmiyyətdə yaxşılıq və pislik, yolverilməz hərəkətlər haqqında qəbul olunmuş təsəvvürlərə əsaslanan müəyyən davranış tələbləri, əxlaqi imperativlərdir (şəxsiz qəbul olunan qaydalar, normalar).</p>
<p>“Əxlaqın qızıl qaydası”</p>	<p>Mənəviyyətin mahiyyəti “əxlaqın qızıl qaydasının” ən qədim əxlaqi nəsihətlərindən birində əks olunmuşdur: “Başqalarının sənə nə cür münasibət bəsləmələrini istəyirsənsə, sən də onlara o cür münasibət bəslə”.</p>
<p>Mənəviyyat normaları</p>	<p>Ümumi humanist prinsiplərdə, nəsihətlərdə yazılmışdır ki, onların əsasını “Dekaloq” (“On nəsihət”) təşkil edir. Onlara, əsasən, bunlar aiddir: “Valideynlərinə hörmət et.”, “Oğurluq etmə.”, “Özün kimiləri öldürmə.”, nikahdankənar intim əlaqələrin qadağan olunması və s.</p>
<p>Borc (mənəviyyətin əsas meyarı)</p>	<p>Mənəviyyətin imperativ xarakterini ifadə edir.</p>

<p>Vicdan (mənəviyyatın əsas meyanı)</p>	<p>Mənəviyyatın intim-şəxsi təbiətini ifadə edir.</p>
<p>Comərdlik</p>	<p>Edilən yaxşılıqdır. Bu, şəxsiyyətin şüurlu şəkildə, qəti olaraq xeyirxahlıq etmək bacarığını və buna həmişə hazır olmasını xarakterizə edən mənəvi anlayışdır; insan idealının, onun mənəvi kamilliyi şəklində təcəssüm edən ruhi və intellektual keyfiyyətlərin dolğun məcmusudur. Platon və Sokratın əsərlərində dörd ən mühüm comərdlik keyfiyyətinin seçilməsi ənənəsi mövcuddur: müdrilik (həyat təcrübəsinə əsaslanan dərin zəka), ədalətlik (qərəzsizlik), mərdlik (cəsəret, təhlükə zamanı ruh yüksəkliyi), sadəlik (ifrat səviyyələr arasında orta mövqe).</p>
<p>Tolerantlıq</p>	<p>Tolerantlıq müxtəlif etiqadlara və məsləklərə mənsub olan insanlara qarşı münasibətdə əxlaqi yanaşma və müasir dövrdə formalaşan dözümlülük, çalışqanlıq, əməksevərlik, qənaətcillikdir.</p>
<p>Tərbiyəlilik və ya mədənilik</p>	<p>Etiket normalarına riayət olunması tərbiyəlilik və ya mədənilik adlandırılır. Bu, hələ əxlaq olmasa da, onu təşkil edən zəruri aspektlərdən biridir.</p>
<p>Davranış mədəniyyəti</p>	<p>İnsanın cəmiyyətdəki gündəlik hərəkətlərinin formalaşmış, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin məcmusudur ki, bu hərəkət və keyfiyyətlər əxlaq, etika normalarına, estetik mədəniyyətə əsaslanır. Davranış mədəniyyəti insanların fəaliyyətini nizama salan (ünsiyyət, zahiri görünüş, nitq mədəniyyəti, polemika mədəniyyəti, etnik mədəniyyət və s.) qanunların mənimsənilməsini və cəmiyyətin əxlaq standartlarını ifadə edir.</p>
<p>Mənəvi terror</p>	<p>Davranış formalarının zorla qəbul etdirilməsidir. Bu zaman əxlaqi qaydalar şəxsiyyətin alçaldılması və əzilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Mənəvi terror, əxlaqi məzmununa görə, tərbiyənin əksidir.</p>

<p>Nəsihətçilik</p>	<p>Etik cəhətdən şübhə doğuran əxlaqi öyüd-nəsihətin və ya qiymətləndirmənin irəli sürülməsi zamanı mövcud mövqeni ifadə etmək üçün tətbiq olunan anlayışdır. Nəsihətçilik vaizin sistematik olaraq əxlaqi prinsipləri təhrif etməsidir. Nəsihətçiliyə olan inamsızlıq fərdin əxlaqi muxtariyyətinin məhdudlaşdırılması ilə, həmçinin, nəsihətçi vaizin fikirlərinin müzakirəsinə yol verilməməsi ilə bağlıdır. Nəsihətçiliyin psixoloji əsası dərk olunan və dərk olunmayan pragmatik maraqlardan, imtiyazlı mövqelərin axtarışından ibarətdir. Bu mövqe insanın öz təsəvvürləri və əxlaq təliminə olan hüquqlarını nəzərə almamağa imkan verir. Məzmununa görə, əxlaqi tərbiyənin əksidir.</p>
----------------------------	--

Cədvəl 1-də verilən anlayışları sistemə daxil etmək mümkündür, belə ki, onların arasında müəyyən iyerarxiya – asılılıq və mürəkkəbləşmənin müəyyən qayda üzrə ardıcılığı mövcuddur. Ümumi sistem nəzəriyyəsinə əsasən, sistem – hissələrin toplusudur və onun xassələri sistemi təşkil edən hissələr (elementlər) arasında olan qarşılıqlı təsirlə müəyyənləşir. Etik anlayışlar sistemi bütün zəruri xassələrə malikdir. Belə ki, o, **heterogendir** və elementlərin müxtəlifliyi prinsipinə tabedir, yəni müxtəlif anlayışlardan ibarətdir. O açıqdır, yəni kənardan gələn informasiyanı qəbul edir və başqa şəkllə salır. Buna görə də oraya daxil olan anlayışların məzmunu, zaman və məkandan asılı olaraq, dəyişir. Bu səbəbdən də:

- etik sistem dayanıqlıdır, mənəviyyat normaları universaldır (hər halda, son iki minillik ərzində);
- etik sistemə özünütənzimləmə və özünübərpə xarakterikdir (hər bir etnos öz etik sistemini yaradır və bu sistem onun konkret təbii, sosial şəraitə uyğunlaşmasına imkan verir);
- ona **emergentlik** (fövqəladə) kimi bir keyfiyyət xasdır ki, bu, sistemin xassələrinin onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin xassələri ilə uyğun olmaması, keyfiyyətə yeni, gözlənilməz xassələrin (məsələn, tolerantlıq) yaranmasıdır.

Etik sistemin məzmununun sosial cəhətdən qəbul olunmuş stereotiplərin mənimsənilməsi ilə nəticələnən konkret pedaqoji texnologiyalara və məqsədyönlü hərəkətlərə transformasiyası mürəkkəb prosesdir. Belə texnologiyaları işləyib hazırlamaq üçün əvvəlcə etik sistemin məzmununu bir qədər konkretləşdirmək lazımdır.

Milli mədəniyyətimizdə belə sistemlərin bir neçə variantı qeyd olunur. Dinin yaratdığı etik sistem mövcuddur. Bununla yanaşı, etnik-etik sistemlər də vardır. Bundan başqa, ədəbi etik sistem də vardır ki, o, nəinki bir insan tərəfindən yaradılmış, həm də təsvir edilmişdir. Birinci dini etik sistemin məzmununu müzakirə etməyəcəyik. Adları çəkilən digər etik sistemlər isə maraqlıdır.

Cədvəl 2.

Xeyirxahlıq	Borc	Vicdan
İnsan öz iradəsi ilə yaxşı- lığa, həqiqətə doğru aparan hərəkətlər edir.	Şəxsiyyətin hərəkətləri onun müsbət və ya mənfi özünüqiymətləndirməsini müəyyənləşdirir. Əmək- həyatın əsasıdır, buna görə də tənbellik, avaralıq, insa- nı işdən ayıran hər bir şey kəskin şəkildə məzəmmət olunur.	İnsan özünü ələ alma- ğı, səmimi olmağı, kö- məyə ehtiyacı olan hər kəsə yardım etməyi, ətrafdakılarla münasi- bətlərdə qərəzsiz olmağı bacarmalıdır.

Beləliklə, əxlaq mənəviyyətin (“Uşaqlar valideynlərini necə qorumalı, onlara necə itaət etməli və necə dayaq olmalıdırlar?”), əxlaqın (“Günahlar içində yaşamaq haqqında”, “Ədalətli yaşamaq haqqında” və s.), baxışların (“İnsan öz vəsaiti ilə necə yaşaya bilər?”) və s. dəqiqliklə nəzərdən keçirildiyi etik sistemdir.

Atalar sözləri və məsəllərdə əxlaq kateqoriyalarının ifadə olunması

Cədvəl 3.

Xeyirxahlıq	Borc	Vicdan
Qonşu yaxşı olsa, kor qız ərə gedər. Dostun versə qum, al, ovcunda yum. Düzlük xoşbəxtliyin açarı- dır.	Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar. Qızını döyməyən dizini döyər.	Haram malın bərəkəti ol- maz. Xain xəyanətinin cəzasını mütləq çəkər. Fəqirin cibi boş, qəlbi do- lu olar.

Atalar sözləri və məsəllər əsl etik sistemdir. Belə ki, burada müxtəlif situasiyalarda davranış normaları, nümunələr təsvir edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Onların köməyi ilə sosial münasibətlərə nəzarət və onların tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, aksioloji təhsil adaptasiya cəhətdən mühüm davranış vərdişlərini formalaşdırmağa imkan verir. Bunlar aşağıda sadalananların hesabına müəyyən landşaftda etnosun yaşayışını təmin edən davranış vərdişləridir:

- altruizmlə ifadə olunan subyekt – subyekt münasibətləri;
- təbiətdən optimal istifadə texnologiyalarının işlənilib hazırlanması ilə ifadə olunan subyekt– obyekt münasibətləri (lat. *homo sapiens* – *ağıllı insan* növünün, demək olar ki, hər bir təbii şəraitdə mövcud olmasına imkan verən qarşılıqlı münasibətlər).

Maraqlıdır ki, tədqiq etdiyimiz materiallarda davranış stereotipinin yaradılmasının üç yolu təklif olunur: birinci – birbaşa tövsiyələrin köməyi ilə; ikinci – atalar sözlərində təsvir olunan fəaliyyət variantlarının köməyi ilə (müəyyən davranış stereotipi təqdir edilir); üçüncü – mənfi xüsusiyyətləri, düzgün olmayan davranışı göstərməklə (təmsillər).

Aksioloji sistemlərin məzmununun təhlili sabit şəkildə təkrarlanan dəyərləri, ənənəvi olaraq əxlaqi tərbiyəyə aid edilən anlayışları – xeyirxahlıq, borc, vicdan kimi anlayışları aşkarlamağa imkan verir. Onların məzmununun obrazlı şəkildə təsviri onların mənasını və əhəmiyyətini izah edir. Davranış prosesində mənəviyyət kateqoriyalarına sədaqət sosial cəhətdən təqdir edilir – davranış stereotipi bu cür formalaşır.

Ədəbiyyat / References

1. Əliyeva Ş. (2018). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsi. Bakı.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. (2008). Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı.
3. Əsgərova L. (2009). Klassik irsimizdə mənəvi tərbiyə və fiziki tərbiyənin vəhdəti. “Azərbaycan məktəbi”, № 1, s.50-54.
4. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. (2008). Ali məktəblər üçün dərslik (M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva, S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsi ilə). Bakı: “Sabah”.
5. Amonashvili Sh.A. (1990). Lichnostno-qumannaya osnova pedaqoqicheskoqo prosessa. Minsk: “Universitetizdat”.
6. Bextereva N.P. (2001). Mozq cheloveka – sverxvozmognosti i zapreti. “Nauka i jizn”, №7.
7. Fromm Jerih. (2010). Dusha cheloveka. Jerih Fromm. Moskva: AST, 256 s.
8. Qumilyov L.N. (1999). Etnoqenez i biosfera zemli. Pervoe izdanie – Institut Nauchnoy Informatsii. Jyuberchi. Moskva: İzdaniye osushestvleno TOO “Mishel i K”.
9. Shmelev N. (2000). Zdraviy smisl. “Lit. qaz”. № 30.